ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТА ІНШИХ РЕЧОВИХ ПРАВ: ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

БОЙКО В.Б. - кандидат юридичних наук, доцент доцент кафедри правосуддя та філософії (Сумський національний аграрний університет)
ORCID: 0000-0003-2339-2847
УДК 347.23(477)
DOI 10.32782/EP.2023.4.41

Захист права власності та інших речових прав є надзвичайно важливим питанням у сучасному правовому полі України. Ефективність застосування різноманітних способів захисту цих прав значною мірою визначає рівень правової захищеності громадян та юридичних осіб, а також впливає на економічний розвиток держави.

Право власності є одним з найважливіших прав людини і громадянина, яке посідає центральне місце в системі їхніх прав і свобод. Ефективне забезпечення та реалізація цього права є запорукою зміцнення України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави. Захист права власності в цивільно-правовому аспекті являє собою комплекс активних заходів, які вживаються власником, уповноваженими державними або іншими органами, з метою припинення порушень права власності та покладення на порушника обов'язку відновити порушене право.

У статті розглядаються загальні положення щодо захисту права власності та інших речових прав, розмежовується цивільно-правовий захист та цивільно-правова охорона права власності. Особлива увага приділяється класифікації способів захисту, яка включає речово-правові, зобов'язально-правові та спеціальні засоби. Серед них виділяються віндикаційний, негаторний та прогібіторний позови, позови про визнання права власності, про виключення майна з опису, про захист прав співвласника та інші.

Важливим аспектом дослідження є аналіз ефективності застосування різних способів захисту права власності та інших речових прав в Україні. Розглядаються приклади судової практики, зокрема постанови Верховного Суду, які демонструють підходи до вирішення спорів у цій сфері. Наголошується на необхідності забезпечення реального, ефективного та своєчасного захисту порушених прав власників.

У підсумку, дослідження загальних питань захисту права власності та інших речових прав, а також ефективності їх застосування в Україні, є актуальним та важливим для розвитку правової системи держави. Удосконалення законодавства та судової практики у цій сфері сприятиме зміцненню гарантій захисту прав власників та підвищенню рівня довіри до правової системи України.

Ключові слова: право власності, цивільно-правовий захист, цивільно-правова охорона, речово-правові засобів захисту, зобов'язально-правові засоби захисту, спеціальні засоби захисту.

Вступ

Захист права власності та інших речових прав є фундаментальною гарантією для забезпечення стабільності цивільного обороту, економічного розвитку держави та реалізації приватних інтересів фізичних і юридичних осіб. Ефективність застосування механізмів захисту цих прав безпосередньо впливає на інвестиційну привабливість країни, рівень правової захищеності громадян та формування довіри до системи правосуддя.

В Україні питання захисту права власності та інших речових прав регулюються

нормами Цивільного та Господарського кодексів, а також низкою спеціальних законодавчих актів. Водночас, наявність достатньої законодавчої бази не є запорукою належної реалізації цих прав на практиці. Непоодинокими є випадки порушення права власності, зловживання монопольним становищем, рейдерських захоплень майна тощо. Тому постає нагальна потреба в комплексному аналізі ефективності застосування наявних механізмів захисту права власності та інших речових прав в Україні.

Постановка завдання

Метою статті є відмежування понять цивільно-правової охорони від цивільно-правового захисту права власності, а також дослідження класифікації цивільно-правових засобів захисту права власності.

Результати дослідження

З юридичної точки зору, перш ніж розглядати питання захисту прав, необхідно розмежувати поняття «захисту» та «охорони», визначити зміст права на захист та правовідносин щодо захисту загалом. У цивілістичній доктрині інколи можна зустріти зауваження, що це питання є цілком теоретичним та не впливає на реалізацію таких прав. Проте ці поняття можливо розглядати як окремі сукупності юридичних дій. При цьому зазначається, що поняттям «охорона» охоплюються заходи, що вживаються з метою попередження порушення відповідного права. Однак, якщо є достатні підстави вважати, що існує реальна загроза порушення права власності, поняттям «захист» охоплюються вжиті превентивні заходи [1].

Можна стверджувати, що право власності перебуває під охороною до моменту його порушення. Натомість захист права власності реалізується шляхом застосування конкретних способів та засобів, спрямованих на відновлення порушеного права, а також на припинення дій, що порушують таке право [2].

Викладений підхід до розмежування понять «захист» та «охорона» знайшов своє відображення також у наукових працях таких правників, як Р. Шишка [3, с. 247] та М. Галянтич [4, с. 20].

О. Дзера слушно зазначає: «У юридичній науці не сформульовано чітких критеріїв щодо змісту захисту цивільних прав загалом і права власності зокрема та його розмежування з правовою охороною цих прав. Одні науковці вважають, що правовий захист охоплює всю систему правових засобів, спрямованих на забезпечення та здійснення відповідних цивільних прав. Інші розглядають правовий захист як систему юридичних норм, метою якої є попередження правопорушень та усунення їх наслідків. Деякі обмежують правовий захист діяльністю суду чи інших юрисдикційних органів із попередження та відновлення порушеного права. Проте більшість правників вважає, що правовий захист є складовою правової охорони, до якої мають включатися лише засоби, пов'язані з реалізацією особою права на захист» [5, с. 757-758]. Отже, цивільно-правовий захист права власності є вужчим поняттям, що застосовується лише у випадках його порушення. Він являє собою сукупність засобів, передбачених цивільним законодавством, які застосовуються у зв'язку із вчиненими проти цих прав порушеннями та спрямовані на відновлення або захист майнових інтересів власників.

Складно переоцінити значення власності не лише в житті кожної окремої особи, а й на сучасному етапі розвитку нашої держави. Непоодинокими є випадки, коли особи змушені захищати свої права, зокрема право власності. Норми щодо захисту права власності знаходять своє втілення у положеннях таких галузей права, як цивільне, адміністративне, кримінальне, земельне та фінансове. Однак саме особливості цивільного законодавства надають змогу здійснювати захист права власності в повному обсязі [5, с. 501].

У юридичному контексті, право власності становить фундамент та запоруку існування й прогресу цивілізованого та демократичного суспільства. [6, с. 48]. Право громадянина на власність, як вагомий атрибут правової держави, закріплене в Конституції України, де визначено форми власності (статті 13, 41, 142 та 143), а також встановлено рівність усіх суб'єктів права власності (статті 13 і 42). Крім того, стаття 41 Конституції України

передбачає, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності [7]. Право власності на нерухоме майно гарантується Основним Законом держави та набуває чинності виключно на підставах і в порядку, встановлених законодавчими актами. Відтак, право власності є абсолютним суб'єктивним цивільним правом, яке належить до природних прав фізичної особи, є невід'ємним та непорушним, а його здійснення забезпечується державним примусом.

Цивільний кодекс України у нормах Глави 29 передбачає спеціальні цивільно-правові способи захисту права власності, які є правовими інструментами реагування власника на факт порушення його абсолютного речового права. Законодавець регламентував перелік таких способів захисту права власності, які може застосувати уповноважена особа з метою відновлення порушеного права або усунення перешкод у його здійсненні. У нормі статті 16 Цивільного кодексу України законодавець навів перелік правових інструментів захисту суб'єктивних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. Однак, з точки зору загальнотеоретичних положень права, у цьому законодавчому переліку нерозривно поєдналися змістовно подібні, проте не тотожні за сутністю правові категорії - спосіб і форма захисту цивільних прав [8]. В юридичній літературі немає єдиної думки щодо класифікації цивільно-правових засобів захисту права власності. Так, в спеціалізованій літературі виділяють такі види позовів, спрямованих на захист приватної власності: про визнання права власності, витребування майна з чужого незаконного володіння, від добросовісного набувача у встановлених законом випадках або відшкодування вартості майна чи усунення інших порушень прав власника; [9, с. 115]; про визначення порядку володіння, користування і розпорядження спільним майном; про поділ спільного майна або виділ частки з нього; про визнання правочинів про відчуження майна дійсними/недійсними у випадках виконання/невиконання нотаріального посвідчення; про визнання незаконними актів органів влади про неправомірне втручання у здійснення власником правомочностей щодо майна; про переведення прав і обов'язків покупця за договором купівлі-продажу частки у спільній власності з порушенням переважного права купівлі; про передачу майна у приватну власність, якщо воно підлягає відчуженню громадянинові; про відшкодування шкоди, завданої майну, або збитків від порушення права власності; інші вимоги, пов'язані з охороною права приватної власності [10, с. 68].

У доктрині цивільного права поширеною є класифікація способів захисту права власності на речово-правові та зобов'язально-правові. Традиційно до речово-правових засобів захисту відносять: віндикаційний позов - вимога власника, який не володіє майном, до незаконного володільця про повернення (витребування) цього майна із чужого незаконного володіння; негаторний позов - вимога власника про усунення будь-яких порушень його права, не пов'язаних із позбавленням володіння майном; позов про визнання права власності - вимога власника про підтвердження його права власності на певне майно. Норма ч. 2 ст. 386 Цивільного кодексу України надає власнику право звернутися до суду з вимогою заборонити особі вчиняти дії, які можуть порушити його право власності, або вжити запобіжних заходів для недопущення такого порушення за наявності відповідних підстав [8].

Щодо зобов'язально-правових способів захисту права власності, вони поділяються на договірні та недоговірні (позадоговірні). Їх застосування ґрунтується на засадах цивільно-правової відповідальності та примусу. У сфері договірних зобов'язань власник може захистити порушене право шляхом: примусового виконання боржником обов'язку в натурі; розірвання договору; застосування заходів відповідальності, передбачених договором; інших заходів, визначених договором або законом (наприклад, повернення сторонам майна, переданого на виконання договору, повернення майна власника з тимчасового користування) [5, с. 32–33]. У сфері недоговірних зобов'язань цивільне

законодавство передбачає низку підстав, за яких власник може захистити своє порушене право власності. До таких підстав належать: публічна обіцянка винагороди за виконання певних дій; ведення справ без доручення з метою відвернення шкоди майну власника; запобігання реальній загрозі пошкодження або знищення майна власника; рятування життя та здоров'я власника або членів його сім'ї; заподіяння шкоди майну власника протиправними діями/бездіяльністю; створення небезпеки (загрози) для життя, здоров'я власника, його майна або майна юридичної особи.

У таких випадках власник наділяється правом вимагати від зобов'язаної особи вчинити відповідні дії або утриматися від дій, спрямованих на порушення його права власності. Власник також може звернутися до суду з вимогою про відшкодування збитків та/або іншого усунення наслідків порушення [11, с. 17].

Видається обґрунтованою точка зору, висловлена І. Дзерою, яка доповнює традиційний поділ таких способів на речово-правові та зобов'язально-правові окремою групою так званих «спеціальних» засобів захисту.

Застосування спеціальних способів захисту прав власників зумовлене певними конкретними випадками порушення їхніх прав. Наприклад, позови про захист прав співвласників у разі виділу, поділу чи продажу спільного майна; засоби захисту права власності померлих та осіб, визнаних безвісно відсутніми чи оголошених померлими; засоби захисту прав власників від неправомірного чи правомірного втручання органів державної влади та місцевого самоврядування тощо. Доцільність існування окремої групи спеціальних способів захисту права власності пояснюється тим, що вони застосовуються в особливих правовідносинах, обумовлених надзвичайними обставинами, особливим колом уповноважених та зобов'язаних осіб [12, с. 48]. Таким чином, виокремлення спеціальної категорії способів захисту права власності окремими науковцями та подальший розвиток цієї концепції зумовлені тим, що усталений речово-зобов'язальний поділ не завжди є достатнім для повного та ефективного відновлення порушеного права власності у всьому різноманітті життєвих випадків.

О. Мірошник та Т. Присяжнюк пропонують таку класифікацію позовів для захисту права власності: визнання права власності, витребування майна або відшкодування його вартості; визначення порядку володіння, користування і розпорядження спільною власністю; поділ або виділення частки зі спільного майна; визнання недійсними або дійсними угод про відчуження майна; переведення прав і обов'язків покупця за договором купівлі-продажу частки у спільній власності; передача майна у приватну власність та визнання недійсними порушених угод; виключення майна з опису; відшкодування шкоди або збитків, завданих майну чи праву власності; інші вимоги, пов'язані з охороною приватної власності [13, с. 68].

Способи захисту цивільних прав та інтересів, згідно з сучасними правовими поглядами, являють собою передбачені законодавством або договірними відносинами засоби матеріально-правового характеру, які мають на меті відновити чи визнати права, що були порушені або оспорюються, а також здійснити правовий вплив на особу, яка вчинила правопорушення.

У якості прикладу ефективного захисту прав власника розглянемо віндикаційний позов. Верховний Суд у своїй постанові від 14.11.18 у справі №183/1617/16 зазначив, що задоволення позову про витребування майна від особи, яка незаконно ним володіє, навіть якщо воно зареєстроване на праві власності за цією особою, відповідає суті віндикаційного позову та забезпечує дієвий захист прав власника. Суд також наголосив, що в ситуаціях, коли необхідно застосувати вимогу про витребування майна з чужого незаконного володіння, інші вимоги власника, такі як визнання права власності чи спроби уникнути застосування статей 387 і 388 ЦК України, не будуть ефективними (п. 146 постанови) [14].

Ж. Копилов пропонує більш зручну класифікацію цивільно-правових засобів захисту права власності, яка включає три основні групи: речово-правові засоби: віндикаційний, негаторний та прогібіторний позови,

позови про визнання права власності та про виключення майна з опису; зобов'язально-правові засоби: захист права власності в договірних відносинах, у деліктних зобов'язаннях, а також позови про повернення безпідставно отриманого чи збереженого майна; спеціальні засоби: позови про визнання правочину недійсним, позови про захист прав співвласника при виділі, поділі та продажі спільного майна, засоби захисту права власності померлих та осіб, визнаних безвісно відсутніми або оголошених померлими, а також інші засоби, які передбачені чинним законодавством України [15].

Законодавство передбачає різні способи захисту цивільних прав та інтересів особи, які мають бути дієвими, результативними та здатними швидко відновити порушене право. Вибір конкретного способу захисту майнових прав та інтересів залежить від багатьох факторів, таких як сутність порушених прав, вид правопорушення, його тривалість, можливість відновлення саме порушеного права, склад учасників правовідносин та інші обставини, які впливають на ефективність застосування обраного способу захисту [16, с. 84].

Висновки

Проведене дослідження щодо загальних питань захисту права власності та інших речових прав і ефективності їх застосування в Україні дозволило зробити ряд важливих висновків. По-перше, національне законодавство у цій сфері загалом відповідає міжнародним стандартам та прогресивним тенденціям правового регулювання. Цивільний кодекс України закріплює низку способів захисту речових прав, проте їх перелік не є вичерпним. По-друге, аналіз судової практики свідчить про наявність певних проблем у застосуванні норм щодо захисту права власності. Отже, незважаючи на наявність достатньої законодавчої бази, ефективність захисту права власності в Україні залишається низькою, що створює перешкоди для розвитку бізнес-клімату та захисту основоположних прав громадян. Невідкладною є комплексна реформа системи захисту речових прав шляхом імплементації кращих світових практик.

Література

1. Колісник А. С. Цивільно-правовий захист комп'ютерного програмного забезпечення : дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2007. 187 с.

2. Скрипник В.Л. Білявська Є.Р. Загальні питання захисту права власності та інших речових прав. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 4. С.176-178

3. Шишка Р. Б. Охорона права інтелектуальної власності: авторсько-правовий аспект. Харків : Вид-во Національного ун-ту внутрішніх справ, 2002. 368 с.

4. Галянтич М. К. Промислова власність: правові засоби охорони та захисту. Київ : АПрН України. НДІ приватного права та підприємництва, 2003. 256 с.

5. Цивільне право України. Загальна частина : підруч. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданика. [3-тє вид., перероб. і допов.]. К. : Юрінком Інтер. 2010. 977 с.

6. Чеховська Д.Р. Особливості державної реєстрації прав власності на нерухоме майно на підставі рішення суду. Право і суспільство. 2015. № 4(2). С. 48-55.

7. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

8. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40-44. ст.356

9. Антонюк О. Умови захисту права власності шляхом визнання. Национальный юридический журнал: теория и практика. 2015. С. 115-120.

10. Цивільне та сімейне право України у запитаннях та відповідях / [Харитонов Є. О., Калітенко О. М., Зубар В. М. та ін.]. Х. : ТОВ «Одіссей». 2002. 640 с.

11. Зобов'язальне право: теорія і практика : навч. посібн. для студентів юридич. вузів і фак. ун-тів / Дзера О. В., Кузнєцова Н. С., Луць В. В. та ін.; за ред. О. В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 912 с

12. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 255 с.

13. Присяжнюк Т., Мірошник О. Захист права власності у Європейському правовому

просторі. Право України. 2001. № 8. С. 66–69.

14. Гудима Д. Речово-правові способи захисту цивільних прав: практика Великої Палати Верховного Суду. Огляд на практику Верховного Суду. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Prezent_Hudima_zahust.pdf

15. Копилова Ж.В. Охорона та захист права власності нормами цивільного права України, класифікація цивільно-правових засобів захисту права власності. Часопис цивілістики. 2017. №17. С. 101-105.

16. Майданик Р. А. Поняття та кваліфікація матеріально-правових способів захистку цивільних прав та інтересів судом. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав : монографія / за ред. О. Д. Крупчана та В. В. Луця. К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. С. 9-22.

Boiko V.B.

GENERAL ISSUES OF PROTECTION OF PROPERTY RIGHTS AND OTHER RIGHTS IN REM: EFFECTIVENESS OF APPLICATION IN UKRAINE

The protection of property rights and other proprietary rights is an extremely important issue in the current legal framework of Ukraine. The effectiveness of various methods of protecting these rights largely determines the level of legal protection of individuals and legal entities, as well as affects the economic development of the state.

The right to property is one of the most important human and civil rights, which occupies a central place in the system of their rights and freedoms. Effective protection and exercise of this right is a key to strengthening Ukraine as a sovereign, independent, democratic, social and legal state. The protection of property rights in the civil law aspect is a set of active measures taken by the owner, authorised state or other bodies to stop violations of property rights and impose an obligation on the violator to restore the violated right.

The article examines the general provisions on the protection of property rights and other proprietary rights, distinguishes between civil law protection and civil law protection of property rights. Particular attention is paid to the classification of remedies, which includes remedies in rem, remedies in obligation and special remedies. Among them are vindication, negation and prohibition claims, claims for recognition of property rights, exclusion of property from the inventory, protection of co-owner's rights, etc.

An important aspect of the study is the analysis of the effectiveness of various methods of protecting property rights and other real rights in Ukraine. Examples of court practice, in particular, rulings of the Supreme Court, which demonstrate approaches to dispute resolution in this area, are considered. The author emphasises the need to ensure real, effective and timely protection of violated property rights.

In conclusion, the study of general issues of protection of property rights and other proprietary rights, as well as the effectiveness of their application in Ukraine, is relevant and important for the development of the legal system of the State. Improvement of legislation and judicial practice in this area will help to strengthen the guarantees of protection of property rights and increase the level of trust in the legal system of Ukraine.

Key words: *property right, civil law protection, civil law protection, remedies in rem, remedies in obligation, special remedies.*